

نکاتی درباره بررسی، معرفی و استفاده از نسخه‌های خطی قانون ابن سینا

سید صادق حسینی اشکوری
کتابشناس، پژوهشگر مستقل و کارشناس نسخه‌های خطی اسلامی، قم

چکیده:

کتاب *القانون فی الطب* از جمله مهم‌ترین کتاب‌های پزشکی دوره اسلامی است که به علت شناخت و اهمیت آن، طی دوره‌ها و زمان‌های مختلف، نسخه‌های متعددی از آن در نقاط مختلف جهان اسلام تهیه شده است. تهیه فهرستی از نسخه‌های خطی این کتاب که در دوران‌های مختلف کتابت شده، در سرزمین‌های گوناگون اسلامی بانک اطلاعاتی مهمی برای پژوهش درباره جایگاه این کتاب در پزشکی دوره اسلامی است. اما پرداختن به تهیه این فهرست، برای دستیابی به نتیجه بهتر، نیازمند توجه به مسائل گوناگون است که در مقاله حاضر به بسیاری از این مسائل پرداخته شده است. به روایت دیگر، با توجه به مسائل طرح شده در مقاله حاضر، می‌توان گزارشی جامع درباره نسخه‌های خطی کتاب *القانون فی الطب* تهیه نمود.

کلیدواژه‌ها:

ابن سینا، *القانون فی الطب*، نسخه خطی

۱. در جستجوی دست خط ابن سینا

از میان انبوه نسخه‌های خطی *قانون*، درباره نسخه موجود در کتابخانه حالت افندی استانبول به شماره ۷۲۰ چنین ادعا شده که قطعه‌ای از *قانون ابن سینا* در ۱۳۳ ورق به خط مؤلف است.^۱

افزون بر آن، در کتابخانه ملی پاریس نسخه‌ای خطی از جالینوس به نام *رساله فی فترق الطب للمتعلمین* به شماره ۱۳۳ موجود است که تعلیقه‌ای از ابن سینا به خط خودش دارد، مورخ سال ۴۰۷ ق، یعنی هنگامی که ابن سینا ۳۷ ساله بوده است.^۲

به هر حال، شاید بتوان با ردیابی نسخه‌های کتابت شده در سده‌های پسین، رد پایی از نسخه اصل یافت، اما در این کار باید محتاطانه عمل کرد. به گونه مثال، بنا بر گزارش *التراث الطبی العربی* نسخه ش ۴۵۶۲ کتابخانه ملی ملک در تهران که سال ۶۸۰ ق کتابت شده با نسخه اصل مقابله شده است. اگر این گزارش صحیح باشد، بسیار مهم است؛ چنانکه نشان می‌دهد نسخه اصل دست خط ابن سینا لااقل تا سال ۶۸۰ ق، یعنی اواخر قرن هفتم هجری دستیاب بوده است.^۳

اما با مراجعه به فهرست کتابخانه ملک این عبارت به چشم می‌خورد: «دارنده نسخه شمس‌الدین محمد مرغینانی با کمک حسن بن شاپور فتوی که نسخه اصل را در دست نگاه می‌داشته است». پرواضح است

که نسخه اصل، لزوماً نسخه خط مؤلف نیست، بلکه نسخه‌ای است که جدید، از روی آن کتابت شده است.^۴

در کتابخانه جاراالله (ترکیه) نیز نسخه‌ای وجود دارد به شماره ۱۵۲۴، مکرر در ۲۲۰ برگ، که کاتب آن، مظفر بن عمر بن محمد بن علی میافارقی، مدعی است آن را در مدینه السلام (بغداد) از «اصل دست خط ابن سینا» در صفر سال ۵۵۶ ق نوشته است.^۵ اگر چنین ادعایی صحیح باشد نشان می‌دهد که *قانون*، یک قرن و اندی پس از وفات ابن سینا از بغداد سر بر آورده است.

این نسخه را نگارنده این سطور در سال ۱۳۹۶ ش از نزدیک در کتابخانه سلیمانیه بررسی کرد، خط آن نسخ مایل به کوفی است، و مشتمل بر کتاب دوم. عبارت کاتب چنین است: «مظفر بن عمر بن محمد بن علی المیافارقی بمدینه السلام، نقلاً من نسخه نقلها أيضاً من دستور المصنف رحمه الله و ما فيه من الحواشی لأجل السيد رئیس الحکماء أمين الدولة أبي الحسن هبه الله بن صاعد أطل الله بقاءه لخزانه كتب سيدنا الشيخ الأجل السيد الزکی العالم أبي عبدالله محمد بن عبدالله المعمری أطل الله في العز الدائم بقاءه» (برگ ۲۳۲). این عبارت نیز، دلالت بر کتابت از روی نسخه مؤلف ندارد بلکه نشان می‌دهد که لااقل با واسطه‌ای از روی نسخه دیگر کتابت شده است.

۱. فهرس مخطوطات الطب الاسلامی بالغات العربیه و التركیه و الفارسیه فی مکتبات ترکیه، اشراف. د. اکمل الدین احسان اوغلی، اعداد: د. رمضان ششن، استانبول، ۱۴۰۴ ق/ ۱۹۸۴ م؛ ۶۵، به نقل از: بروکلمان، ذیل ۸۲۴/۱.

۲. آلبریز زکی اسکندر (انگلستان)؛ *دراسة تحليلية لمؤلفات ابن سینا مع الاشارة إلى أثره في تقدم البحوث الطبية* (سایت: اسلام ست/ علماء المسلمین، ابن سینا). www.Islamset.com

۳. *التراث الطبی العربی*، جعفر الطباطبائی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران، ۱۳۹۰ ش/ ۱۴۲۲ ق، ص ۴۱۷.

۴. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک، ۵۶۳/۱ شماره ۴۵۶۲.

۵. عبارت عربی چنین است: *يقول هبه الله بن جميع (توفي ۵۹۴/ ۱۱۹۸ م)، أحد أطباء صلاح الدين الأيوبي (۵۶۴-۵۸۹/ ۱۱۶۹-۱۱۹۳ م) أن الطبيب البغدادي المشهور صاعدين هبه الله بن إبراهيم أمين الدولة بن التلميذ (توفي ۵۶۵/ ۱۱۶۵ م) - كان يمتلك نسخة من كتاب القانون و يذكر أنه صححها على دستور المصنف، وعنى بها وعلق عليها حواشي له و أن تلك النسخة اشتهرت بصحتها وبيع بعد وفاته بغداد وانتقلت إلى الشام.*

۳. پزشکان کاتب

«عربیت، طولانی بودن متن، واژگان مشکل، مرجع بودن» - که همگی به مشکل بودن کتابت متن دامن می‌زنند - از مهم‌ترین عواملی است که می‌توان در سایه آن، به کاتبان مخطوطات قانون ابن‌سینا، همچون یک کاتب شغلی که فقط با اخذ دستمزدی، کتابی می‌نوشته، ننگریست. به نظر می‌رسد که شماری از پزشکان مهم دوره‌های مختلف، دست به کتابت قانون زده باشند که انگیزه آن‌ها، صرفاً به جهت کسب دانش از متن بوده، نه استفاده تجاری از کتاب تولید شده. مهم اینکه، شاید شرح حال شماری از آن‌ها در دسترس نباشد، و نسخه‌های خطی قانون بتواند زوایای پنهانی را از زندگانی علمی آن‌ها رخ بنمایاند.

از جمله این پزشکان:

۱. نورالاسلام بن محمود متطبیب^۳ است که نسخه‌ای کامل از قانون ابن سینا را در ذیحجه ۸۵۱ق به گونه‌ای هنرمندانه کتابت کرده است (ش ۶۴۵۴ پاریس).
  ۲. محمد بن قطب طبیب، ۲۳ محرم ۸۴۶ق (مرعشی، قم، ش ۱۰۴۰)، شامل هر ۵ کتاب قانون.
  ۳. اصیل بن علی متطبیب، سال ۷۲۱ق (احمد ثالث، ترکیه، ۲/۱۹۳۹).
  ۴. عبدالسلام بن محمد بن محمد ملقب به امین الدین متطبیب مرشدی، سال ۸۹۸ق (کوپریلی، استانبول، ش ۹۷۶، در ۶۱۹ برگ).
  ۵. بهاء الدین محمد بن شمس الدین محمد موسوی حسینی فاطمی علوی محمدی هاشمی قرشی. در نسخه‌ای دیگر از قانون، که به ش ۵۶۶ دانشگاه اصفهان موجود است مرحوم آیت‌الله سید محمدعلی روضاتی تصریح کرده که کاتب، از پزشکان دربار صفوی بوده است. کاتب نسخه را اواسط شوال ۱۱۲۱ق در اوائل تحصیل این فن در ۶۲۱ برگ نوشته است.^۴
  ۶. عبدالواسع نجیب بن محمد امین طبیب، سال ۱۰۴۲ق (مرعشی، ۵۰۹۴)
  ۷. ظهیر بن اختیار الدین بن نظام الدین طبیب، سال ۸۵۳ق، در کتابخانه موزه سالار جنگ، هند، ش ۲۲۶۷، //قانون، (فهرست عربی ج ۸ ص ۶۴)
  ۸. حسین بن محمد بن حسینی معروف به کامل طبیب شیرازی، سال ۹۴۹ق، ش ۲۲۷۳ کتابخانه موزه سالار جنگ، هند، کتاب //تشریح من //قانون (فهرست عربی ج ۸ ص ۶۸ تا ۶۹)
  ۹. نقول بن سلیمان متطبیب نصرانی ملکی (مرعشی، ۴۵۱۹)
۴. کتابت در دارالشفاء
- این نکته نیز جالب است که تعدادی از نسخه‌های قانون ابن‌سینا

در کتابخانه دانشگاه تهران ش ۱۸۸۹ نیز، نسخه‌ای دیگر از قانون به خط مظفر بن عمر میافارقی وجود دارد مورخ سال ۵۳۸ق که قابل مقایسه با نسخه پیشین است. متن انجامه چنین است: «کتابه المظفر بن عمر بن محمد المیافارقی، حامداً الله تعالی و مصلیاً علی نبیه و أصحابه. وقع الفراغ منه فی شهر ربیع الأول من سنه ثمان و ثلاثین و خمس مائه للشیخ الرئیس المعتمد ابی الکریم بن یوسف الرومی تلمیذ السید الأجل العالم الأوحده الله بن علی الفیلسوف أدام الله أيامه و ضاعف إقباله».

نشان دیگر از دست‌خط ابن‌سینا دست‌نویسی است در کتابخانه مجلس به شماره ۶۲۶۸ که با یک واسطه با خط ابن‌سینا مقابله و تصحیح شده است. نسخه سال ۷۵۳ق در خوارزم نوشته شده و همین سال، با نسخه مؤلف مقابله شده است.

انجامه چنین است: «قد تم تحریر هذا الكتاب الأول من القانون بحمد الله و حسن توفيقه يوم الأحد من جمادی الآخر سنه ثلاث و خمسين و سبع مائه ببلده خوارزم فی دارالشفاء العلائیه و دامت معمره، قابلت بنسخه قد قوبلت من نسخه الشیخ الرئیس و خطه الشریف رحمه الله... تمت بدایته فی الیوم التاسع عشر من رمضان سنه ثلاث و خمسين و سبع مائه».

بنا بر گزارش نسخه‌ای دیگر موجود در کتابخانه مجلس (ش ۵۱۶)، نسخه‌ای از قانون که در بغداد به سال ۷۱۶ق نوشته شده، سال ۷۱۷ق از روی نسخه خط مؤلف مقابله شده است. آیا ممکن است که نسخه خط ابن‌سینا، سال ۷۱۷ق در بغداد بوده، و در سال ۷۵۳ق از خوارزم سر برآورده؟ و یا نسخه خط ابن‌سینا متعدد بوده؟ و یا نسخه‌های تصحیح شده واسطه - به جهت گمان یا از روی اهمیت نمایی - به ابن‌سینا نسبت داده شده است؟ نمی‌دانیم. اما از آنچه گذشت، می‌توان ادعای وجود نسخه ابن‌سینا در بغداد را نزدیک به واقع دانست.

۲. نسخه‌های خطی قانون به خط ابن تلمیذ شاگرد ابن‌سینا

هبه‌الله بن جمیع (درگذشته ۵۹۴ق) یکی از پزشکان صلاح‌الدین ایوبی (۵۶۴ تا ۵۸۹ق) گزارش کرده که پزشک شهیر بغداد: صاعد بن هبه‌الله بن ابراهیم امین‌الدوله بن التلمیذ (درگذشته ۵۶۵ق) نسخه‌ای از قانون را در اختیار داشته و به دستور مصنف - یا بر دستور یعنی کتاب مصنف^۱ - تصحیح کرده و حواشی بر آن افزوده است. دقت ضبط این نسخه شهره گشت و پس از وفات ابن تلمیذ در بغداد فروخته شده و به شام منتقل گشت.

البرت زکی اسکندر همین نسخه را در کتابخانه دانشگاه کالیفرنیا در لس‌آنجلس به شماره 108.Ms Ar یافته است. با تطبیق این خط با دست‌نویس کتاب سوم قانون که در کتابخانه دانشگاه کمبریج به شماره (Brown Ms p.5 و 10) موجود است معلوم می‌شود که این نیز به خط ابن تلمیذ است. زکی اسکندر چنین استنباط می‌کند که ابن تلمیذ مواد کتاب //قانون را از روی نسخه‌ای به خط ابن‌سینا نوشته است.^۲

۱. فهرست مخطوطات الطب الاسلامی باللغات العربیه و التركیه و الفارسیه فی مکتبات ترکیه، اشراف. د. اکمل الدین احسان اوغلی، اعداد: د. رمضان ششن، استانبول، ۱۴۰۴ق/۱۹۸۴م، به نقل از: بروکلان، ذیل ۸۲۴/۱.

۲. البیر زکی اسکندر، همان.

۳. اصطلاح متطبیب، در شناسه بسیاری از کاتبان و طبیبان کهن یافت می‌شود. به نظر می‌رسد مراد از متطبیب (پزشک عمومی) است که در علاج از راه‌های قدیم یا زمان خود سود می‌برد، یا (پزشکی که برای مداوا، بر تجربیات پیشینیان تأکید می‌کند). ر. ک: مقاله حول کتاب //السكر و //التطبيب بالمرغب، الملحق الثقافي لجريدة الاتحاد الاشتراکی، ۳ مای ۱۹۸۷، العدد: ۱۷۸، <http://aslimnet.free.fr/articles/belhaj.htm>.

۴. در دو برگ آغازین نام کتاب و مؤلف و اینکه کاتب از پزشکان دوره شاه سلطان حسین صفوی است به خط سید محمدعلی روضاتی است.

مشرب سوق می‌داده است.

گاهی غلطها به حدی زیاد است که در مراجعه ابتدایی به نسخه نمایان می‌شود. به‌طور مثال، صفحه پایانی *قانون ابن سینا* که ضمن مجموعه ش ۱۵۴۸۰ کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود و به نسخ مغلوط کتابت شده از سوی محمدبن بایزید در نیمه ماه رمضان ۱۰۸۲ ق.

نمونه‌ای دیگر، نسخه‌ای است از *قانون* موجود در کتابخانه مرعشی (ش ۱۲۳۷۸) که اصل نسخه متقن و خوب است از سده هفتم، ولی بخش‌هایی که تکمیل شده از روی نسخه‌ای تحریف شده یا مغلوط کتابت شده و در نتیجه به نسخه آسیب علمی رسانده است.

۷. نسخه‌های هنری *قانون*

شمار نسخه‌های هنری *قانون ابن سینا* چندان نیست؛ عمده دلیل آنکه حجم زیاد مطالب و تخصصی بودن متن، کاتبان دانشی ورزیده را طلب می‌کرده که شمارشان اندک بوده است. در عین حال، نظر به اهمیت متن، شهرت آن در طی سده‌های مختلف، فراگیری جغرافیایی و ترجمه آن به زبان‌های مختلف، از جمله دلالی است که نسخه‌های نفیس و هنری *قانون* را رقم زده است. از جمله نسخه‌های هنری *قانون*:

۱. *قانون* ش ۶۴۵۴ (عربی) کتابخانه ملی پاریس، که سال ۸۵۱ ق کتابت شده است. کتیبه آغازین، نمونه‌ای جالب از هنر دوره تیموری است. جدول کشی نسخه، پس از ثبت حواشی آن صورت پذیرفته و بریدگی‌های جداول گویای آن است که حواشی عیناً از نسخه منقول منتقل شده است.

سبک فهرست‌نویسی، تیتربندی و تفنن‌های کاتب حاکمی از حرفه‌ای بودن کاتب و هنرمندی اوست.

۲. نسخه ۶۰۸۹ کتابخانه مجلس که به خط نستعلیق زیبا نوشته شده و در عین حال به شهادت فرهاد میرزا، از صحت کافی برخوردار است. این نسخه از سوی ابوطالب بن حسام‌الدین اردبیلی در دارالسلطنه حیدرآباد در بین سال‌های ۱۰۷۲ تا ۱۰۷۴ ق نگاشته شده است.

۸. برافزوده‌های نسخه‌های *قانون*

از آنجا که نسخه‌های خطی *قانون* و شروح و حواشی آن^۴، بیشتر در نزد پزشکان بوده و آن را مطالعه می‌کرده‌اند^۵، گاهی تجربیات خود را در لابه‌لای نسخه‌ها ثبت کرده‌اند. از آن رو که شمار زیادی از کاتبان، مؤلف نبوده‌اند تا آثار خود را در کتابی به ثبت برسانند، مجموع این یادداشت‌ها، ارزش افزوده‌ای مضاعف دارد. طبقه‌بندی این یادداشت‌ها،

در دارالشفاها = بیمارستان‌ها نگارش شده‌اند. از آن جمله ش ۶۲۶۸ مجلس، نسخه‌ای از *قانون* در خوارزم، دارالشفا‌ی علائیه به سال ۷۵۳ ق کتابت شده، نسخه ش ۵۱۶ مجلس نیز در سال ۷۱۶ ق در دارالشفا‌ی عضدی در بغداد نوشته شده است.^۱

۵. پزشکان مالک *قانون*، یا آمر (دستوردهندگان به کتابت *قانون*)

به این فهرست، باید فهرستی از مالکان مخطوطات *قانون* را نیز اضافه کرد که پزشک بوده‌اند، از آن جمله:

۱. *قانون* موجود در کتابخانه دانشگاه بوعلی همدان، ش ۱۱۰، کتابت سال ۸۹۹ ق، که بر برگ اول آن، تملک عبدالقادر بن احمد بن ابراهیم متطبب انصاری حنفی دیده می‌شود.^۲

۲. محمدبن علی بن حیدر علوی حسنی متطبب

یادداشت تملک وی به تاریخ سال ۵۵۵ هـ، در پایان کتاب چهارم و قبل از شروع کتاب پنجم، از نسخه ش ۱۹۶۱ دانشگاه تهران مشهود است.

۳. ابونصر بن بهاء‌الدین کوزانی طبیب

۴. کمال مقری طبیب

۵. شرف‌الدین رجب طبیب

۶. محمدباقر بن امیراحمد طبیب طهرانی مورخ ۱۰۹۹ ق

نام پزشک اخیر، در ابتدای نسخه ش ۱۱۱۷ (مجموعه طباطبائی - مجلس، تهران) ثبت شده است. نیز بعضی از نسخه‌های *قانون* به دستور یکی از پزشکان کتابت شده است، از آن جمله است *قانون* مورخ سال ۶۲۷ ق که به دستور فخرالاطبا احمد بن اسماعیل طبیب کتابت شده، و نسخه آن در کتابخانه خدابخش، پتنا، هند موجود است.^۳

گاهی، یادداشت‌های واسطه، ما را به مالکان پزشک هدایت می‌کند. در نسخه ش ۶۱۱۹ مجلس، احتشام الدوله بر نسخه‌ای نفیس از *قانون* یادداشت کرده که آن را از حاجی حسن طبیب بروجردی خریداری کرده است.

۶. کاتبان بی‌سواد *قانون*

در عین حال، گاه نسخه‌هایی می‌بینیم که کاتبان کم‌سواد نوشته‌اند چرا که کتاب‌های ابن سینا به جهت شهرت و احتیاج، مورد درخواست عده‌ای بوده‌اند که کاتبان حرفه‌ای را به کتابت آن‌ها و ارتزاق از این

۱. سخن از پزشکان کاتب، بحث گسترده‌تری می‌طلبد. مثلاً مهر پزشکان نیز بر شماری از نسخه‌های خطی پزشکی ثبت شده است. از میان نسخه‌های کتابخانه‌های سالار جنگ، حیدرآباد هند این سجع‌ها به چشم می‌خورد: «محمدعلی الطبیب الشیرازی»، نسخه ش ۲۳۲۰

«الفقیر محمد بن هبه‌الله الطبیب العلوی» بر مجموعه‌ای طبی - ایرانی، و کهنه‌ترین نسخه کتابخانه سالار جنگ که مورخ سال ۴۵۷ ق است، با سه امضای تملک که هر سه از آن پزشکان بوده است: من ممتلكات العبد المذنب الی الله الحسین محمد بن هبه‌الله بن لطف‌الله بن لقمان الطبیب المعروف باختيار الشیرازی غفر لهم.

من کتب العبد الضعیف محمد بن احمد بن حسین طبیب اصلح شأنه.

من کتب العبد المذنب محمود محمد المتطبب الشغالی.

ر.ک: الحاج محمد اشرف، الفهارس الموضحة للمخطوطات العربیه المحفوظه بمتحف سالار جنگ و مکتبته الخطیه، الجزء الثامن، ص ۱۲۱ تا ۱۲۲.

با توجه به اینکه، فهرست‌نگاران، اهتمام چندانی به ثبت این‌گونه مطالب نداشته‌اند، بعید بنظر نمی‌رسد که لابه‌لای نسخه‌های *قانون*، شواهدی فراوان از این دست یافت که مراجعات میدانی گسترده‌ای را می‌طلبد.

۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه بوعلی همدان، سید احمد حسینی اشکوری، ص ۵۹.

3. Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Public Library, Patna. 1920

۴. درباره معرفی *قانون* و چاپ‌ها و شروح آن - اجمالاً - بنگرید به: مدخل *قانون*، *دایرةالمعارف* تشیع، ۱۲/ ۵۳۵ تا ۵۳۶، نشر شهید سعید محبی، تهران، ۱۳۸۶ ش.

۵. از جمله نسخه ش ۲۶۸۷ کتابخانه ایاصوفیه، نسخه‌ای است پرحاشیه تا پایان کتاب اول *قانون*، کتابت سال ۶۱۷ ق (روایت نگارنده).

شده است. عرض‌های دید سال‌های ۱۱۱۱، ۱۱۲۵، ۱۱۳۰، ۱۱۴۵، ۱۱۶۳ و ۱۱۷۲ق، از یادداشت‌های تاریخی مهم این نسخه است.^۱

۹. تسلسل تاریخی مخطوطات قانون ابن سینا

تقریباً از تمامی سده‌های پسین حیات ابن سینا تا دوره معاصر که نسخه خطی جای خود را کاملاً به کتاب‌های چاپی داد، نسخه‌های خطی قانون در سراسر کتابخانه‌های دنیا پراکنده است.

رمضان شش‌ین بهترین‌های نسخه‌های قانون را در سه نسخه گزارش کرده است:

۱. مغنیسا، رقم ۱۷۶۰ در ۴۳۴ ورق، سال ۶۱۷ق کتابت شده.
۲. موزة اوقاف، رقم ۲۱۰۴، کاتب احمد بن حسین بن محمد بن الطراج، غرة جمادی الاولی ۷۲۷ق در ۴۳۵ ورقه.
۳. آق سکی، محمدپاشا، رقم ۱۷۶ در ۳۹۳ ورقه، کاتب عمر بن علی موصلی، سال ۶۵۵ق در مدرسه فخریه، قاهره.^۲
- به صورت نمونه، به مواردی چند، از نسخه‌های تاریخی قانون، مربوط به قبل از سال هزار هجری اشاره می‌شود:
۱. کتابخانه مرعشی (۱۲۵۶۱)، اواخر سده ۷ق.
۲. اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی (کاشان)، (۶۳)، سده هفتم.
۳. دانشگاه بوعلی (همدان)، (۱۱۰)، احمد بن علی بن احمد حریری الشرفی شافعی قادری، دهه اول شعبان ۸۹۹ق.
۴. مدرسه مروی - تهران، ش ۱: نسخه کامل، هنری و نفیس. دوشنبه ۱۲ ربیع‌الاول ۷۴۷ (یا ۷۴۹ق) کتابت شده. کاتب احمد بن حسن بن علی‌شاه، در ۵۰۳ برگ.
۵. سریزدی (مسجد حظیره)، ش ۲۲، از سده نهم، بخشی از کتاب، تصحیح شده.
۶. الهیات مشهد، ش ۸۶۵، بی‌تاریخ، نسخ کهن.
۷. چستربیتی، کاتب حسین بن زهیر بن ابی‌زهیر جهمی در سال ۵۰۶ق.
۸. ملی پاریس، ش ۲۹۰۳، کتابت سال ۵۲۲ق در ۲۵۳ ورقه.
۹. ملی پاریس، ش ۲۹۰۶، کتابت سال ۵۲۴ق در ۱۲۷ ورقه.
۱۰. ایاصوفیه، استانبول، ش ۳۶۳۸، کتابت سال ۵۲۸ق در ۲۲۵ ورقه.
۱۱. برلین، شماره ۶۲۷۱، کتابت سال ۵۳۸ق، در ۱۸۲ ورقه.
۱۲. ملک، شماره ۴۵۰۰، کتابت سال ۵۶۱ق، در ۱۶۶ ورقه.
۱۳. تبریز، شماره ۳۱۶۵، کتابت سال ۶۲۴ق.
۱۴. احقاف، تربیم، کتابخانه رباط، شماره ۸۰، کتابت سال ۶۳۳ق.
۱۵. ملی تونس، شماره ۳۶۸۴، کتابت ایرانشاه بن عمر بن عبدالعزیز به

می‌تواند ابداع، تقلید یا تجربیات جدید را در حوزه علوم پزشکی بخوبی نمایانگر باشد. در عین حال، برافزوده‌ها، مجموعه یادداشت‌های فرامتنی است که به یادداشت‌های پزشکی محدود نیست. اطلاعات تاریخی، ادبی و اجتماعی فراوانی در لابه‌لای مخطوطات قانون به چشم می‌خورد. اینک فقط به شماری اندک از برافزوده‌ها اشاره می‌شود:

۱. نسخه قرص نوبه مجرب (ش ۶۴۵۴ پاریس)
۲. نسخه ش ۴۹۹۴ مجلس، در صفحه اول پس از نام کامل کتاب و شیخ‌الرئیس شعر معروف آمده:

حجه الحق ابوعلی سینا

در شجع (۳۷۳) آمد از عدم به وجود

در شما (۳۹۱) کسب کرد جمله علوم

در تکز (۴۲۷) کرد این جهان بدرد

در صفحه بعد نام شارحان قانون و سپس چنین نوشته: «خوش خط و صحیح تمام به یک قلم به خط طبیب... سنه ۱۰۶۱ق». در همان صفحه دو یادداشت ملکیت و یک مهر محو به چشم می‌خورد. در صفحه آخر و اول نسخه، مطالب پراکنده‌ای درباره این نسخه نوشته‌اند مانند اینکه کتاب صحیح و کامل است.

۳. نسخه قانون ش ۶۰۸۹ مجلس در صفحه اول دو یادداشت ملکیت با مهر احتشام‌الدوله نوه عباس‌میرزا قاجار و دیگری از سوی پدرش «فرهاد میرزا بن ولیعهد» به تاریخ ۱۲۷۸ق هست و در آن تصریح شده که نسخه‌ای به این صحت نایاب است. به علاوه اثر مهری بیضی به نام «محمد هادی بن احمد» به چشم می‌خورد.

۴. نقلی از جالینوس برای زن حامله که سفرجل بخورد، در پس انجام نسخه قانون، ش ۶۲۶۸ مجلس (اصل نسخه کتابت سده هشتم قمری در خوارزم).

۵. دستورات طبی، به زبان فارسی و عربی در پایان نسخه قانون کهن، دانشگاه تهران، ش ۲۰۳۴

۶. کتاب پنجم از قانون ش ۱۱۱۷ مجموعه طباطبائی (مجلس شورای اسلامی)، فقط در صفحه آغازین این یادداشت‌ها ثبت شده: تملک چند طبیب: ابونصر بن بهاء‌الدین کوزانی طبیب، کمال مقری طبیب، شرف‌الدین رجب طبیب، محمدباقر بن امیراحمد طبیب طهرانی مورخ ۱۰۹۹ق. چند بیت متفرقه عربی و فارسی از جمله یک بیت از ابن سینا و دو رباعی از سعدالدین حموی؛ گواهی ولادت «پذیره سلطان» به تاریخ ۱۰۵۴ق. در پایان نیز، ابیاتی به قلم نسخه کهن از یک منظومه طبی فارسی ثبت شده است.

۷. نسخه‌ای از قانون که در کتابخانه حرم فاطمه معصومه (س) در قم نگهداری می‌شود گرچه صفحات اندکی از آن باقیمانده، لیکن به شهادت وقف‌نامه ابتدای آن، همراه با ۱۰۹ جلد دیگر بر (روضه فاطمیه و مدرسه قم) از سوی شاه‌عباس صفوی در اول ذیقعد ۱۰۳۷ق وقف

۱. فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، محمدتقی دانش‌پژوه، ص ۱۵۰ تا ۱۵۱ (نشریه آستانه مقدسه قم، ش ۲، چاپ دوره پهلوی).

۲. مختارات من المخطوطات العربیه النادرة فی مکتبات ترکیا، اعداد رمضان شش‌ین / ص: ۹۵ / سال ۱۹۹۷م، استانبول.

سال ۷۲۰ق، در ۱۹۶ ورقه.

ترجمه کرده به نام ترجمه موجز قانون که به جهت پیشکشی به امیر نظام‌الدین احمد سهیلی به نام رساله سهیلیه نیز مشهور است.^۵

یا کتاب المعنی فی شرح الموجز، از سدیدالدین کازرونی درگذشته ۷۴۵ق.^۶

نیز، نسخه‌های پیرامونی که مؤلفان آن‌ها، امروزه معلوم نیست، و شناسایی آن‌ها می‌تواند در تکمیل چرخه تاریخ علم پزشکی راهگشا باشد.^۷

از کتاب‌های پیرامونی دیگر، می‌توان به الفصول الایلاقیه اشاره کرد که شرف‌الزمان سید محمد ایلاقی در «اختصار کتاب کلیات قانون ابن‌سینا» نوشته است. وی زاده نیمه دوم سده پنجم هجری در ایلاق از بلاد چاچ فرغانه است، گرچه گفته‌اند که شاگرد ابن‌سینا بوده ولی می‌توان گفت از پیروان مکتب سینوی و رواج‌دهندگان آن است.^۸

۱۱. بر حاشیه قانون

یکی از فوائد کتاب‌های علمی پرتعداد چون قانون، ثبت حواشی و تعلیقات پیرامون آن است، خصوص آنکه افزوده‌ها از شاگرد مؤلف یا شخصیت‌های ارزنده علمی باشد. پیشتر از نسخه قانون به خط ابن‌تلمیذ، شاگرد ابن‌سینا گفتیم. به‌نظر می‌رسد که در حاشیه‌های ثبت شده در نسخه‌های قانون دقت بیشتری باید کرد و در تحقیقی میدانی بدان پرداخت. گو اینکه شماری از فهرست‌نگاران، بدون توجه به محشی بودن نسخه، از آن عبور کرده‌اند. در میان ثبت شده‌ها نیز، غالباً با عبارت «دارای حواشی»، «با حواشی اندک»، «با تعلیقات فراوان» و مانند آن، معلوم نکرده‌اند که حاشیه‌ها از آن کیست.^۹ هرچند در این میان فهرست‌نگارانی به خصوصیت‌هایی بیشتر اشاره کرده‌اند.^{۱۰}

۱۲. پراکندگی جغرافیایی نسخه‌های قانون ابن‌سینا

پراکندگی جغرافیایی مخطوطات قانون را از دو منظر می‌توان بررسی کرد: ۱. پراکندگی در مکان کتابت نسخه‌ها، ۲. پراکندگی در مکان وجود نسخه‌ها.

در نگاهی اجمالی، از هر دو منظر، ایران رتبه نخست مخطوطات قانون را دارد؛ چه از سوی تولید کتاب قانون، و چه از لحاظ کتابخانه‌های

۱۶. مرکز ملک‌فیصل، ریاض، شماره ۲۰۰۰، سده دهم هجری، در ۱۱۹ ورقه.

۱۷. ملک، تهران، شماره ۴۹۹۴، کاتب محمدهادی بن محمدقاسم اسفراینی، سال ۸۸۴ق، در ۱۲۳ ورقه.^۱

طُرفه آنکه، برای کسب نتایج آماری و تحلیلی از محتوا و نکات پیرامون مخطوطات کهن قانون، نمی‌توان صرفاً به اطلاعات مندرج در فهرس نسخه‌های خطی اکتفا کرد. به‌طور مثال، از شش نسخه خطی قانون که در کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد) به عنوان کتابت قبل از سال یکهزار هجری معرفی شده، نگارنده در مراجعه حضوری دریافت که دو نسخه قطعاً مربوط به سده‌های پسین می‌باشد! و در فهرس اشتباهی رخ داده است.

۱۰. لزوم بررسی نسخه‌های پیرامونی قانون (شروح، ترجمه‌ها، تعلیقات..)

ترجمه قانون به زبان‌های اروپایی از جمله لاتینی، و نیز زبان عبری در کتابخانه‌های دنیا از جمله کتابخانه واتیکان، ملی پاریس و برلین، پراکنده است.

برای نگاه عمیق‌تر به سیر تحول تاریخی و ویژگی‌های مخطوطات قانون، بایسته است که به آن کتاب‌های پیرامونی نیز نگاه ویژه شود، به‌طور مثال /تحفه السعدیه اثر قطب‌الدین محمود بن مسعود شیرازی (درگذشته ۷۱۰ق) در شرح بخش کلیات کتاب قانون است و در تألیف آن از ۱۲ شرح پیشین خود بر قانون بهره جسته است.^۲ و شرح فخرالدین رازی، در این اثر، مورد پذیرش قرار نگرفته است.^۳

از جمله ترجمه‌ها، ترجمه عبری از قانون ابن‌سیناست که در کتابخانه ملی پاریس به شماره ۱۱۳۷ نگهداری می‌شود.

البته کتاب‌های پیرامونی، دامنه گسترده‌ای دارد و فقط ترجمه، تلخیص و شرح‌های مستقیم را شامل نمی‌شود، بلکه گاهی بر یکی از آثار پیرامونی، شرح یا ترجمه‌ای دیگر انجام شده است. به‌طور مثال موجز /قانون ابن‌نفیس قرشی^۴ را پزشکی نامبردار به قطب طبیب

۱. التراث الطبی/العربی، سید جعفر طباطبائی، ص ۴۱۶ - ۴۱۷.

۲. نسخه ۸ جلدی و نفیس از شرح کلیات قانون اثر قطب‌الدین شیرازی که آخرین جلد آن کتابت سال ۸۳۵ق است در کتابخانه ایاصوفیه به شماره‌های ۳۶۴۹ تا ۳۶۵۶ موجود است. کاتب، در حضور شاهدان، ۸ جلد را به بیع شرعی فروخته و تمام مبلغ به وی و ورثه رسیده است. کاتب فضل‌الله خجندی، و شاهد محمد بن سدید سمنانی خجندی. بیع‌نامه به زبان فارسی است. (نسخه‌ها رؤیت نگارند).

آقای عارف نوشاهی نیز به هشت اثر فارسی پیرامون قانون ابن‌سینا که در شبه قاره منتشر شده اشارت کرده‌اند - که نسخه‌های خطی آن‌ها در شبه قاره و ایران یافت می‌شود. رک: کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره (۱۱۹۵ تا ۱۴۲۸ق)، عارف نوشاهی، (۱۱۷۴/۲ - ۱۱۷۶)، بخش پزشکی و داروسازی، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، اول، ۱۳۹۱ش.

۳. نک: قانون ابن‌سینا، شارحان و مترجمان آن، حکیم ظل‌الرحمن، ص ۵۷ تا ۶۰.

۴. موجز/ابن‌نفیس یا موجز/القانون علاءالدین علی بن ابی‌حزم قرشی (درگذشته ۶۸۷ق) اشتباه نشود. قرشی علاوه بر گزیده خود به نام موجز/القانون، شرحی مفصل نیز بر قانون دارد که /الموجز فی شرح القانون نام گرفته و در ۲۰ جلد تألیف شده است. رک: فهرست مرعشی، اشکوری، ۳۹۲/۱؛ /الدریعه، شیخ آقابرگ تهرانی، ۲۵۰/۲۳ و ۹۶/۱۴؛ فهرس المخطوطات الطبیه المصوره: ۱۱۴.

۵. منزوی، فهرستواره کتاب‌های فارسی، ۳۷۳۹/۵. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه آیت‌الله حججی در نجف‌آباد اصفهان موجود است. رک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله حججی، نجف‌آباد، ابوالفضل حافظیان: شماره ۱۳۶. نشر مجمع ذخائر اسلامی، قم.

۶. دو نسخه از شرح کازرونی در کتابخانه دانشکده الهیات مشهد، ش ۶۰۹ و ۷۲۷ موجود است. ش ۶۰۹ در سال ۹۰۶ق کتابت شده و در اختیار دو پزشک به نام‌های محمدابراهیم طبیب اردبیلی در سال ۱۱۱۷ق، و محمدعلی طبیب در سال ۱۱۳۵ق بوده است.

۷. مانند شرح قانون نسخه ش ۲۶ کتابخانه سید ضیاءالدین علامه فانی، اصفهان، که در آن از شرح قرشی و مسیحی یاد کرده است. نسخه، کتابت سده ۱۱ هجری است.

ر. ک: فهرست نسخه‌های خطی سه کتابخانه اصفهان، رحیم قاسمی، نشر مجمع ذخائر اسلامی، قم.

۸. رک: مقدمه مبسوط آقای دکتر محمد کریمی زنجانی اصل در: /الفصول الایلاقیه (الخلاصه من کلیات القانون)، بر اساس نسخه خطی کتابت ابوالمعالی نصرانی در سال ۶۸۸ق در مدرسه خان یزد، ش ۵۸، مقدمه و تحقیق: محمد کریمی زنجانی اصل، برای فردا: ۳، مجمع ذخائر اسلامی ۱۳۹۶ش/۲۰۱۷م.

۹. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه اصفهان ۳/ ص ۷۱۱. نسخه‌ای از قانون: دارای حواشی مختصر.

۱۰. مثلاً در توضیح نسخه قانون ۱۱۹۰۶ مرعشی چنین می‌بینیم: و گاهی نیز نسخه بدل‌ها با عبارت «خ ل» آمده است، حاشیه‌نویسی اندکی در بخش نخست دیده می‌شود که برخی از «حکیم علی گیلانی» و برخی دیگر با عناوین: «۱۲»، «آفسرابی، آملی و...» و مطالبی نیز از کتاب‌های گوناگون نقل شده همچون: شرح حکیم علی، تاج و... آثار رطوبت در حواشی نسخه دیده می‌شود.

حیدرآباد مرکز زبان فارسی در هند، و موزه سالار جنگ از مهم‌ترین کتابخانه‌های دارای نسخه‌های خطی اسلامی در هند است.^۴ به‌رغم آنکه آثار طبی عربی در موزه سالار جنگ کم‌شمار است، ولی تألیفات ابن‌سینا و متون پیرامون آن بسیار پررنگ هستند. رأس نسخه‌های خطی طبی در این موزه کتاب *قانون ابن‌سینا* و شروح و مختصرات آن می‌باشد.

نسخه‌های *قانون* ۶ عدد:

ش ۲۲۶۷ / *قانون*، کاتب ظهیر بن اختیارالدین بن نظام‌الدین طبیب، سال ۸۵۳ق (ف-ص ۶۴).

ش ۲۲۶۸ / *قانون*، کتابت سال ۱۰۷۸ق (ف-ص ۶۵).

ش ۲۲۶۹ / *قانون*، کتابت جعفر علی در سال ۱۲۴۳ق در مدرسه حکیم غلام‌حسن خان در حیدرآباد هند (ف-ص ۶۶).

ش ۲۲۷۰ / *قانون*، به دو خط کتابت شده در قرن دوازدهم قمری (ف-ص ۶۶ و ۶۷).

ش ۲۲۷۱ / *قانون*، به دو خط کتابت شده در قرن دوازدهم قمری (ف-ص ۶۸).

ش ۲۲۷۲ / *قانون*، کتابت در اوائل سده یازدهم (ف-ص ۶۸).

از بین ۱۱۹ نسخه خطی عربی تعداد ۵۰ نسخه به تألیفات، شروح، حواشی و اختصارات *قانون*، اختصاص یافته که حاکی از اهمیت این کتاب هم در علم پزشکی و هم در شبه‌قاره هند می‌باشد.^۵ از طرف دیگر، ادامه اتصال کتابت نسخه‌ها در قرن‌های مختلف، حاکی از ادامه روند نسخه‌نویسی و پویا بودن سنت طبی در این سرزمین پهناور است. از دیگر کتابخانه‌های مهم هند، کتابخانه خدابخش در شهر پتناست. دارای ۷ نسخه خطی از *قانون* به شماره‌های ۱۹ (کتابت حسین بن محمد کرمانی)، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴ و ۲۵ (کتابت سال ۶۲۷ق). سپس بیش از ۲۰ مجلد از کتاب‌های پیرامونی *قانون* نیز در همین فهرست معرفی

واجد مخطوطات آن، هرچند با توجه به پراکندگی نسخه‌های تولید کاتبان ایرانی در موزه‌ها و کتابخانه‌های دنیا، اختلاف فاصله ایران با سایر کشورها افزون می‌شود.

اینک باید به بررسی این موضوع بپردازیم.

نخست مطلب دوم را بررسی می‌کنیم؛ چه با مشخص شدن پراکندگی کتابخانه‌ها، اطلاعات آماری اولیه درباره مکان کتابت نیز تا حدودی روشن می‌شود:

پراکندگی کتابخانه‌های دارای *قانون* در سراسر دنیا

در فهرست دست‌نوشته‌های ایران (به کوشش مصطفی درایتی) که مجموعه‌ای چشمگیر از مخطوطات ایرانی را یک کاسه کرده، به ۲۲۴ نسخه از *قانون ابن‌سینا* برمی‌خوریم.^۱ با توجه به حجم گسترده نسخه‌های فهرست نشده در ایران، و آنچه فهرست شده و در فهرست مذکور نیامده، تعداد نسخه‌های *قانون* در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران را باید لااقل، حدود دو برابر، ارزیابی کرد.

بیشترین نسخه‌های *قانون*، پس از ایران در ترکیه قرار دارد. بنا بر گزارش پرونده مخطوطات ابن‌سینا در کتابخانه سلیمانیه که سال ۲۰۰۳ به ثبت جهانی رسید ۶۰۰ نسخه از آثار ابن‌سینا در سلیمانیه موجود است. در این پرونده به شمار تفصیلی آثار اشاره نشده یا لااقل در دسترس نیست، اما از شمار آثار ابن‌سینا که شش در فهرست مخطوطات طب اسلامی در ترکیه منتشر کرده، *قانون* از جهت تعداد، نسبت به سایر آثار ابن‌سینا، بیشترین شمارگان را دارد، تعداد ۴۴ *قانون* کامل، ۹ جزء و ۲۱ قطعه، جمعاً ۷۴ نسخه *قانون*.^۲

باید در نظر داشت که کتابخانه سلیمانیه علاوه بر کتابخانه مسجد سلیمانیه، پایگاهی است برای مهم‌ترین کتابخانه‌های ترکیه که شاید نیمی از تمام مجموعه‌های خطی را دربرگرفته است.^۳

نسخه‌های *قانون* در هند

۱. فهرستواره دست‌نوشته‌های ایرانی (دنا)، مصطفی درایتی، ۳۵/۸ - ۴۳ شماره ۲۱۰۶۸۳ الی ۲۱۰۹۰۷ نشر کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۹ش.

۲. فهرست مخطوطات الطب الاسلامی بالغات العربیه و التترکیه و الفارسیه فی مکتبات ترکیه، اشرف. د. اکمل‌الدین احسان اوغلی، اعداد: د. رمضان ششن، استانبول، ۱۹۸۴ق/۴۰۴م، آثار ابن‌سینا در صفحات ۵۴ تا ۷۶. (نسخه‌های *قانون* از ص ۶۲ الی ۶۶).

۳. از مجموع کتابخانه‌هایی که رمضان ششن در کتاب *نوادیر المخطوطات العربیه فی مکتبات ترکیه* برشمرده، شصت مجموعه در کتابخانه سلیمانیه واقع شده است. پس از آن، استانبول با ۲۲ کتابخانه و بقیه شهرها غالباً با یک یا چند کتابخانه اندک واقع شده‌اند. حتی از ۲۲ کتابخانه استانبول نیز که وی برشمرده در دهه‌های اخیر ۷ کتابخانه به سلیمانیه منتقل شده است (راغب پاشا، سلیم آغا، خود کتابخانه سلیمانیه، عاطف افندی، کوپرلی، مراد ملا یا دامادزاده، نور عثمانیه). با تشکر از آقای سید محمدتقی حسینی که اطلاع از انتقال کتاب‌ها به نقل از جناب اوست.

۴. برای اثبات این مرکزیت، علاوه بر هزاران کتاب و شاهد تاریخی، خوب است به حجم نسخه‌های طبی این کتابخانه به زبان فارسی و عربی توجه کنیم.

فهرست موزه، موضوعی است. جلد دوم فهرست نسخه‌های خطی فارسی به طب و بیطار (دامپزشکی) اختصاص دارد و در ۲۷۶ صفحه چاپ شده، در حالی که جلد هشتم فهرست نسخه‌های خطی عربی تمامی موضوع علم حساب، فلک، نجوم، طب، تاریخ طبیعی و کیمیا قدیم را شامل شده و در ۲۰۴ صفحه به چاپ رسیده است. نسخه‌های طبی فارسی از شماره: ۳۹۳۳ شروع شده تا ۴۲۱۰ ادامه پیدا می‌کند یعنی ۲۷۷ شماره، اما نسخه‌های طبی عربی از شماره ۲۲۵۵ شروع شده تا ۲۲۷۴ یعنی فقط ۱۱۹ شماره، یعنی تعداد نسخه‌های طبی فارسی بیش از دو برابر نسخه‌های طبی عربی است.

آنچه بین نسخه‌های کتابخانه‌های ایران و هند به‌طور مشترک به چشم می‌خورد این است که غالب نسخه‌ها دارای «کتابت محلی» هستند، به‌خلاف نسخه‌های کتابخانه‌های اروپایی که وارداتی است و باید ملاحظه کرد که در چه تاریخی و از کدام کشور/کشورها نسخه‌ها منتقل شده است.

۵. مشخصات فهرست فارسی: فهرست مشروح مخطوطات فارسی، جلد دوم، (طب و بیطار)، تألیف الحاج مولانا محمد اشرف مرحوم، با دیباچه دکتر موهن لعل نگم (رئیس موزه و کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد، آندرها پردیش، بهارت)، طبع اول، ۱۹۹۱ق (= عیسوی = میلادی)، مطبعه مجلس دائرةالمعارف العثمانیه بحیدرآباد الدکن - الهند.

مشخصات فهرست عربی: «الفهارس الموضحة للمخطوطات العربیه المحفوظه بمتحف سالار جنگ ومکتبته الخطیه» الجزء الثامن من مخطوطات علم الحساب و علم الفلك و علم النجوم و علم الطب و التاريخ الطبیعی و الکیمیاء القدیمه، الطبعه الاولی بمطبعه مجلس دائرةالمعارف العثمانیه بحیدرآباد الدکن الهند، ۱۴۲۰ق = ۲۰۰۰م.

Catalogue of the Persian Manuscripts, Salar Jung Museum and Library, Hyderabad, India, در طی چند سال.

Catalogue of the Arabic Manuscripts, Salar Jung Museum and Library, Hyderabad, India, در طی چند سال.

شده است (بیشتر از شماره‌های ۲۶ تا ۵۲).^۱

قمری (ف-ص ۶۷۱).

۷. *قانون* (در کراچی)، شماره الف ۱-۲۰، کتابت سال ۲۵۰ ق (ف-ص ۶۷۱).

۸. *قانون*، شماره الف ۵-۵۵، کتابت سال ۵۶۰ ق (ف-ص ۶۷۱).

قانون از دنیای عرب تا مغرب زمین؛ آفریقا

نسخه‌های *قانون*، علاوه بر ایران، به سرعت در سراسر دنیا منتشر شده است. *قانون* از دیرباز تا کنون در دنیای عرب، مهم بوده است. به طور مثال: نسخه‌های خطی *قانون* که در بغداد کتابت شده، پرشمارند و هنوز هم بخش‌های مهمی از نسخه‌های کهن آن باقی مانده است.^۵

از جمله شروح و حواشی مهم *قانون*، به ردّ *قانون* با عنوان *تصریح المکنون* از ابن جمیع و ردّ *قانون* با عنوان *تعلیق بر تصریح المکنون فی تنقیح القانون* از ابن لبّاد متوفای (۶۶۱ق) نام برد. ابن لبّاد همه اعتراضات و شکوک لغوی و طبّی ابن جمیع را پاسخ گفته است.^۶ این رد و ایرادها نشانگر آن است که *قانون* کانون بحث‌های علمی بوده است.

از میان ۲۶۱ نسخه خطی طبّی نفیس که بخش میراث عربی در مجلس کویت (المجلس الوطنی للثقافة والفنون والآداب) از یازده کتابخانه مهم جمع‌آوری کرده^۷، ۱۱ نسخه بر کتاب *القانون* اختصاص یافته است^۸، و چند نسخه نیز پیرامون *قانون*.^۹

از نسخه‌هایی که می‌توان گفت در جهان عرب «تولید شده» مخطوطه‌ای از *قانون* است که حسین بن زهیر بن ابی زهیر جهمی به سال ۵۰۶ق نگاشته است. (چستربیتی نسخه شماره ۳۹۸۲). بر نسخه تملک محمد بن احمد طوافی در سال ۱۱۱۱ق و محمد حزام در سال ۱۱۱۳ق به چشم می‌خورد^{۱۰} که هر سه اسم عربی است.

قانون، علاوه بر مشرق، مغرب عربی و اندلس را به زودی فتح کرد و دانشمندان به تدریس و نقد آن پرداختند. ابن زهر در قرطبه، به ردّ *قانون* پرداخت، و در مقابل، مروان بن زهر کتاب *التیسیر فی المداواه* و

از حدود ۱۲۰۰ نسخه خطی که در خانقاه مجیبیه هند موجود است فقط یک نسخه *کلیات قانون* ابن سینا وجود دارد که در سال ۱۲۵۶ق کتابت شده است.^۲

نسخه‌های خطی قانون در کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد پاکستان^۳

۱. شماره ۵۶۸، کتابت سال ۹۰۴ (ف-ص ۴۴۱)؛ ۲. شماره ۹۹۰۲، کتابت سال ۱۱۹۰ (ف-ص ۴۴۱)؛ ۳. شماره ۴۴۷، کتابت سال ۱۲۶۴ (ف-ص ۴۴۱)؛ ۴. شماره ۹۶۷، کتابت سده سیزدهم (ف-ص ۴۴۱)؛ ۵. شماره ۴۳۳۶، کتابت سده سیزدهم (ف-ص ۴۴۱)؛ ۶. شماره ۱۲۶۱۳، کتابت سده دوازدهم (ف-ص ۴۴۲)؛ ۷. شماره ۱۲۵۸۷، کتابت سال ۱۰۴۴ (ف-ص ۴۸۹).

از مجموع ۳۸ نسخه ابن سینا که در جلد اول فهرست مشترک پاکستان معرفی شده فقط معیار *العقول و تدارک انواع الخط* را با موضوع غیر پزشکی می‌یابیم. نسخه‌های کتابت شده نیز عمدتاً متأخر است مگر رساله *رگ‌شناسی* که سال ۸۴۸ق کتابت شده است.^۴ تعداد ۸ نسخه به *قانون* و بعضی از نسخه‌های پیرامونی برمی‌خوریم:

۱. *قانون*، شماره ۵۰۳، کتابت سال ۱۰۰۲ق (ف-ص ۶۷۰).

۲. *قانون*، شماره ۵۲۷-۳۵۵۱، کتابت سال ۱۲۵۳ق (ف-ص ۶۷۰).

۳. *قانون «هرجمه قانون»*، شماره ۵۰۳، کتابت سال ۱۰۸۱ق (ف-ص ۶۷۰).

۴. *قانون «تشریح قانون»*، شماره ۵۰۹، کتابت سال ۱۰۸۱ق (ف-ص ۶۷۰).

۵. *قانون*، شماره ۸۰۲، کتابت سال ۱۰۸۱ق (ف-ص ۶۷۰).

۶. *قانون* (کتابخانه همدرد)، شماره الف ۱-۵، کتابت سده سیزدهم

۱. ر. ک: فهرست کتابخانه خدابخش با این عنوان: Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Public Library, Patna, 1920.

۲. (ر. ک: فهرست‌واره نسخه‌های خطی کتابخانه خانقاه مجیبیه، سید صادق حسینی اشکوری، مجمع ذخائر اسلامی، قم).

۳. تسبیحی محمدحسین، فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش از آغاز تأسیس تا کنون، سال ۱۳۷۸ ش - ۱۴۲۰ق، در صفحات مختلف.

۴. منزوی احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، سال ۱۳۶۲ ش - ۱۹۸۳ م، جلد اول.

۵. بغداد، مدرسه مستنصریه: *قانون*، علاء بن محمد مذهب تبریزی، سال ۷۳۸ق (چستربیتی، ش ۵۰۳۸).

نیز: دانشگاه پرینستون، مجموعه گارت 554/H2، کاتب ابوالفرج محمد قاری واسطی در بغداد به سال ۵۹۶ق، در ۲۳۶ ورقه (التراث الطبیبی العربی، ص ۴۱۷).

نیز: کتابخانه فاتح، استانبول، ش ۲۶۰۱، ابراهیم نبوی در بغداد.

۶. نسخه‌ای از این تعلیق، در کتابخانه آستان قدس رضوی به ش ۵۰۷۵ موجود است.

۷. ر. ک: فهرس المخطوطات الطبیبه المصورة بقسم التراث العربی (الکویت)، تصنیف هیا محمد الدوسری، مراجعه د. سامی مکی العانی، الأولى، ۱۴۰۵ق/۱۹۸۴ م، ص ۵.

۸. همان: ۱۴۷ تا ۱۵۳ شماره ۱۵۵ الی ۱۶۳.

۹. نظیر شرح *کلیات القانون*، محمد آملی، کتابت سال ۸۹۹ق محفوظ در دارالکتب الوطنیه، تونس به شماره ۱۸۴۰۲ (۲۴۱). همان: ۱۱۱. یا شرح ارجوزة طبیب ابن سینا مسمی به التوفیق للطیب الشقیق، اثر محمد بن اسماعیل بن محمد

متطلب (درگذشته پس از ۹۸۸ق) کتابت سال ۹۸۸ق به خط مؤلف، در دارالکتب الوطنیه، تونس، ش ۳۹ (۱۲۲). همان: ۶۳.

۱۰. فهرس المخطوطات الطبیبه المصورة: ۱۵۲ ش ۱۶۲.

۳. قانون کتابت سال ۱۰۱۶ق، شماره ۱۶۵۲۱.

۴. قانون کتابت سال ۱۱۴۹ق، شماره ۱۴۴۸.

۵. قانون کتابت سال ۱۲۶۲ق، شماره ۲۲۸۸۴.

۶. قانون کتابت سال ۱۲۷۹ق، شماره ۲۷۳۵۳.

در همین موزه، ۱۱ نسخه از *المعنی فی شرح الموجز* سدیدالدین کازرونی می‌یابیم. کهن ترین آن‌ها در سال ۸۹۷ق کتابت شده^{۱۵}، و خود متن یعنی *الموجز* یا *موجز القانون* از ابن نفیس نیز ۸ نسخه دارد، اولین آن‌ها مکتوب به سال ۱۰۸۷ق.^{۱۶}

۱۳. مهاجرت نسخه‌های قانون ابن سینا

به نظر می‌رسد کانون تولید و انتشار نسخه‌های خطی *قانون*، در ایران بوده، و در طول سده‌های مختلف با رخدادهای تاریخی، سیاسی و فرهنگی، مهاجرت نسخه‌های *قانون* اتفاق افتاده است.^{۱۷}

از نگاه سیاسی و تاریخی، مثال مناسب، مخطوطات عثمانی است که تحت علاقه شخصی شاهان و امرای عثمانی و یا سیطره و جنگ‌های

التدبیر، و ابن رشد کتاب *الکلیات* را در دفاع از *قانون* نوشته‌اند. اما شمار نسخه‌های باقیمانده کنونی چندان نیست، هر چند همچنان به تحقیق بیشتری نیاز است. در خزانه مغربیه یک جا از *قانون* ابن سینا سراغ می‌یابیم.^۱

از میان نسخه‌های نفیس *قانون* که به خط مغربی مشکول در ۲۲۳ ورق به جای مانده نسخه‌ای است در دارالکتب الوطنیه تونس، بدون تاریخ کتابت، مشتمل بر کتاب دوم. در کتابخانه عمومی رباط نیز، نسخه خطی *قانون* نیافتیم.^۲

نسخه‌های خطی *قانون* در مهم‌ترین کتابخانه یمن یعنی جامع کبیر صنعاء^۳ یا کتابخانه‌های خصوصی یمن^۴، بحرین^۵، تاجیکستان^۶، واتیکان^۷، نجف اشرف^۸ کم تعداد است، اما عراق را به طور کلی، می‌توان از کانون‌های اصلی مخطوطات *قانون* دانست؛ چه آنکه در موزه عراق، نسخه های ۲۲ نسخه *قانون* ابن سینا موجود است. بعضی از این نسخه ها به ترتیب چینش تاریخی از قرار ذیل است (از هر قرن فقط به یک مثال بسنده می کنیم):

۱. *قانون* کتابت سال ۷۵۹ق، شماره ۱۱۴۶۰.

۲. *قانون* کتابت قرن ۱۰ق، شماره ۲۹۲۳۶.

۱. قیس من عطاء المخطوط المغربی، محمد المثنوی، ۱۳۳۳ تا ۱۴۲۰ق/ ۱۹۱۵ - ۱۹۹۹م، دارالغرب الاسلامی، بیروت. الطبعة الاولى، ۱۹۹۹م در ۳ جلد. ابتدای جلد دوم که به خزانه مغربیه در عصر سلطان حسن اول پرداخته است از نقل و انتقالات کتابخانه‌های مکناس، فاس و مراکش سخن گفته است (ص ۵۴۰ به بعد).

در شکایت‌نامه‌ای که محتسب مکناس به وزیر شکایات، درباره خزانه جامع کبیر مکناس تنظیم کرده شواهدی ارائه شده که مطابق آن در این جامع کتابخانه مفصلی بوده و از جمله آن‌ها کتاب *القانون* ابن سینا، التذکره فی الطب، و الفیه ابن سینا در طب همراه با شرح، گزارش شده است. این سند مربوط به سال ۱۹۷۵م است (ص ۵۴۸). البته در ص ۸۲۰ نیز از *قانون* دیگری نام برده ولی آن *القانون* أبوعلی حسن بن مسعود یوسی (۱۱۰۲ هـ / ۱۶۹۰م) درباره علم، عالم و متعلم است.

۲. فهرس المخطوطات الطبية الصورة: ۱۵۲ ش ۱۶۲.

۳. فهرس المخطوطات العربیة المحفوظة فی الخزانة العامة بالرباط ۱ - ۲، اعنتی بتألیفه ی. س. علوش، و عبدالله الرجراجی، منشورات الخزانة العامة للكتب و الوثائق، الطبعة الثانية، ۱۴۲۱ق/ ۲۰۰۱م.

۴. جامع کبیر صنعاء در یمن را می‌توان از مهم‌ترین گنجینه‌های نسخه‌های خطی در یمن برشمرد که حجم مهمی از میراث شیعه زیدیه را به خود اختصاص داده است. جامع کبیر شامل مکتبه شرقیه با ۲۵۴۷ نسخه خطی و ۱۲۴ مجموعه، و مکتبه غربیه با حدود ۴۰۰۰ نسخه خط و دار المخطوطات در بخش جنوبی جامع صنعاء شامل ۱۱۰۰۰ نسخه خطی می‌باشد. در فهرست مکتبه غربیه و دار المخطوطات که به همت کتابخانه بزرگ آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی در ۲ جلد به چاپ رسیده حدود ۱۱۰۰۰ نسخه خطی که در دار المخطوطات و مکتبه غربیه موجود است معرفی شده که در ۳۰ موضوع دسته‌بندی شده است (فهرس المخطوطات الیمینیه لدار المخطوطات والمکتبه الغربیه بالجامع الکبیر، صنعاء، مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی، قم، ۱۳۸۴ش-۲۰۰۵م). عناوین مربوط به علوم قرآنی، فقه، کلام و ادب بیشترین شماره‌ها را به خود اختصاص داده است. از میان نسخه‌های ابن سینا ما فقط به چند عنوان برخورد می‌کنیم که حجم آن نسبت به مخطوطات کتابخانه ناچیز است، و فقط دو نسخه از *قانون* دارد: شماره ۲۷۵۰، کتابت نامشخص (ف-ص ۱۳۴۳)، شماره ۲۷۳۸، کتابت نامشخص (ف-ص ۱۳۴۴).

۵. فهرس مخطوطات بعض المکتبات الخاصة فی الیمن، اعداد عبدالله محمد الحبشی، تحقیق جولان یوهانسن، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی، لندن، ۱۹۹۴م. نسخه‌ای از *قانون* ندارد.

۶. فهرس مخطوطات البحرین ۱- ۲، الدكتور علی أباحسین، ۱۳۹۷ق / ۱۹۷۷م، بیروت، از سوی دولة البحرین، وزارة التریبه و التعليم، إدارة الآثار و المتاحف. هیچ نسخه‌ای از *قانون* در آن معرفی نشده است.

۷. در انستیتیوی آثار خطی تاجیکستان که فهرست آن در چهار جلد از سوی مؤسسه مطالعات سیاسی و بین‌الملل تهران به سال ۱۳۷۶ش منتشر شده، از آثار ابن سینا و شروح و ترجمه‌های آن چیزی به چشم نمی‌خورد مگر سه نسخه از *مفرح القلوب* شاه آرزانی که شرح مفصل *قانون* چغمینی است، و اساس آن *قانون* بوعلی سینا بوده است. کتابت هر سه نسخه مربوط به سده‌های دوازدهم و سیزدهم هجری است. (ر.ک: موجانی، سید علی؛ علی مردان، امیرزاد، فهرست نسخ خطی انستیتیوی آثار خطی تاجیکستان، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل تهران، ۱۳۷۶ش، ج ۱، ص ۱۷).

۸. کتابخانه واتیکان حدود ۲۰۰۰ نسخه خطی عربی دارد که بیشتر آن‌ها نسخه‌هایی است که از طریق یمن وارد ایتالیا شده، و بیشتر آن‌ها میراث شیعه زیدیه است. در واقع، کتابخانه واتیکان را در بخش نسخه‌های اسلامی، باید کتابخانه‌ای یمنی دانست. نسخه‌ای از *قانون* ندارد. فقط در شماره ۷۶۴ شرح *قانون* ابن سینا، از سده دهم هجری ثبت شده است. (ر.ک: *المخطوطات العربیة فی مکتبه الفاتیکان*، سید صادق حسینی اشکوری، قم).

۹. ر. ک: فهرس مخطوطات الخزانة العلویة، اعداد و فهرسه أحمد علی مجید الحلی، النجف الاشرف، ۱۴۳۸ق/ ۲۰۱۷م. در دو جلدی که تا کنون منتشر شده، *قانون* نیست. فقط در مجلد دوم ص ۲۳۴، *المعنی فی شرح الموجز* (شرح *موجز القانون*)، کازرونی (۷۵۸ق)، کتابت امان‌الله بن علی طارمی در سال ۹۲۲، ۹۲۳ و ۹۲۴ در مسجد حاج نفطی در اردبیل، ثبت شده است. تمامی نسخه‌های این مجموعه، پس از سال ۱۲۱۲ق تا کنون به کتابخانه ملحق شده‌اند. (مقدمه، ۸/۱ و بعد آن). این درحالی است که بزرگان عالمان که مشهورترین آن‌ها عضدالدوله بویه (۳۷۲ق) است کتاب‌های زیادی را به خزانه امیرالمؤمنین (ع) اهدا کرده بودند (خزائن الکتب / القدیمة: ۱۳۰، کور کیس عواد).

۱۰. نقشبندی، مخطوطات الطب والصيدلیه و البیطرة فی مکتبه المتحف العراقی، ص ۲۴۶.

۱۱. نقشبندی، مخطوطات الطب والصيدلیه و البیطرة فی مکتبه المتحف العراقی، ص ۲۴۷.

۱۲. نقشبندی، مخطوطات الطب والصيدلیه و البیطرة فی مکتبه المتحف العراقی، ص ۲۴۷.

۱۳. نقشبندی، مخطوطات الطب والصيدلیه و البیطرة فی مکتبه المتحف العراقی، ص ۲۴۵.

۱۴. نقشبندی، مخطوطات الطب والصيدلیه و البیطرة فی مکتبه المتحف العراقی، ص ۲۵۰.

۱۵. نقشبندی، مخطوطات الطب والصيدلیه و البیطرة فی مکتبه المتحف العراقی، ص ۲۵۰.

۱۶. به شماره ۱۳۲۲۹، بنگرید به: نقشبندی، مخطوطات الطب والصيدلیه و البیطرة فی مکتبه المتحف العراقی، ص ۳۴۴.

۱۷. به شماره ۲۶۲۵۲، بنگرید به: نقشبندی، مخطوطات الطب والصيدلیه و البیطرة فی مکتبه المتحف العراقی، ص ۳۷۳.

به یادگار گذاشته‌اند، اما شوربختانه، اطلاعات ما از کاتبان یا محل کتابت نسخه‌ها بیشتر مجهول است تا معلوم.

از سویی، برای کشف مجهولات و درک مکان کتابت مخطوطات *قانون*، اکتفا به نام و شهرت کاتبان با قطع نظر از مکان کتابت کافی نیست. مثلاً کاتب *قانون* ش ۴۷۴۳ دانشگاه استانبول که در قرن ششم به خط نسخ نوشته شده «عبدالجبار» نام دارد. نمی‌توان گفت او عرب و یا از مناطق عربی است؛ چه آنکه این نام در ایران نیز پس از نفوذ و تسلط اعراب وجود داشته است.^۵

نیز کاتب *قانون* ش ۱۹۴۳ کتابخانه احمد ثالث کتابت سال ۶۳۵ق، مختار بن ابی سعید بن ابی بکر غزنوی است. کاتب نسخه ش ۲/۱۹۳۹ کتابخانه احمد ثالث در سال ۷۲۵ق عطاء الملک همدانی است، و *قانون* کتابخانه فاتح به ش ۳۵۹۴ مورخ سال ۷۱۷ق محمد بن محمد رازی است؛ نمی‌توان گفت این نسخه‌ها در غزنه یا همدان یا ری کتابت شده‌اند؛ چه گاه نسل یا نسل‌ها از ارتباط کاتب با منطقه خود فاصله شده و کاتب در شهر یا منطقه‌ای دیگر رشد کرده است. چنانچه عبداللطیف حلبی *قانون* مورخ ۶۹۱ق را در قونیه نوشته نه حلب (کتابخانه فاتح نسخه خطی شماره ۳۶۰۲). عمر بن علی موصلی، نسخه‌ای از *قانون* را به سال ۵۵۵ق در مدرسه فخریه قاهره کتابت کرده نه موصل (آق‌سکی، مجموعه محمدپاشا، ش ۱۷۶)؛ و عبدالله هندی نسخه‌ای از *قانون* را سال ۸۸۰ق در استانبول نوشته نه هند (کتابخانه احمد سوم نسخه خطی شماره ۱۹۷۳).

برای بررسی جغرافیای کتابت مخطوطات *قانون*، ساده‌ترین کار، ثبت اطلاعات آماری از نسخه‌هایی است که در آن‌ها به مکان کتابت نسخه تصریح شده است. ثبت دو ویژگی «مکان کتابت» و «زمان کتابت» می‌تواند نموداری اولیه در خصوص جانمایی مخطوطات *قانون* به دست دهد. در مرحله بعد، نسخه‌هایی افزوده می‌شود که به قرائی می‌توان مکان دقیق یا حدودی آن را تشخیص داد. در مرحله سوم، می‌توان به نتایج تحقیق، نسخه‌های پیرامونی *قانون* همچون شروح و حواشی و ترجمه‌ها را افزود.

بعضی از مکان‌های کتابت نسخه‌های *قانون*

موسل: حاشیه‌نویسی بر *قانون* در سال ۵۶۲ق، ایاصوفیه، ش ۳۶۳۸، حاشیه‌نویس ابراهیم بن علی بن ابراهیم متطبب بغدادی. اصل کتابت در

گونه‌گون، شمار زیادی از نسخه‌های ایرانی و غیر ایرانی را در امپراطوری خود، جای داده است.^۱

علاوه بر غنائم جنگی، شمار نسخه‌هایی که فراخور دستور شاهان عثمانی نگاشته شده‌اند نیز کم نیستند.^۲

از علت مهاجرت بسیاری از نسخه‌های *قانون* نیز اطلاعی نداریم. مثلاً نسخه مهمی از *قانون* را که علاء بن محمد مذهب تبریزی سال ۷۳۸ق به تصریح خودش در دارالسلام بغداد در مدرسه مبارکه مستنصریه نوشته است (چستربیتی نسخه خطی شماره ۵۰۳۸)، تملک ابو محمد که قاضی طرابلس شام بر روی آن ثبت شده^۳ نشان می‌دهد که نسخه قبل از مسیر اروپا، از بغداد به شام سفر کرده است.

در طول تاریخ، مهاجرت‌های معکوس نیز داشته‌ایم، مانند مهاجرت *قانون* از ایران به هند، تدریس در آنجا، سپس مهاجرت عالمی هندی به ایران و کتابت نسخه *قانون*: شیخ بن محمود الحافظ الجانوری (=جونپوری) نسخه‌ای از *قانون* را چهارشنبه ۳ ربیع‌الآخر سال ۸۸۴ق کتابت کرده است (کتابخانه مرعشی، نسخه خطی شماره ۱۱۹۰۶).

۱۴. مهاجرت فرهنگی دانشمندان و طبیبان

مهاجرت‌های دانشمندان و پزشکان از سویی به سوی دیگر، و نشر دانش پزشکی از سوی اساتید و شاگردان با تدریس و تدرّس آن، اثر عمیقی در جهانی شدن میراث سینوی و گسترش نگارش نسخه‌های *قانون* و شروح و ترجمه‌های آن داشته است. به‌گونه مثال: یکی از قدیم‌ترین اسنادی که بر تدریس *قانون* در مدارس دلالت دارد، نسخه‌ای است از *قانون* ابن سینا که سال ۵۱۲ق در مدرسه نظامیه بغداد نوشته شده است. این نسخه در کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم به شماره ۱۴۷۷۰ نگهداری می‌شود.^۴

دانشمند پرآوازه شیعی روزگار سلطان محمد خدابنده، شمس‌الدین محمد بن محمود آملی (زاده ۷۵۳ق) به شرح کلیات *قانون* و سپس شرح *فصول ایلّقی* پرداخت. شروح وی، در انتقال میراث پزشکی سینوی به هند سهم مهمی داشته است، به گواه نسخه‌های این شرح‌ها در کتابخانه‌های هندوستان (کریمی‌زنجانی، ۴۰).

۱۵. جغرافیای مخطوطات *قانون*

نیک‌بختانه شماری از کاتبان، نام محل کتابت نسخه را برای آیندگان

۱. برای اثبات شمار فراوان مخطوطات ایرانی در کتابخانه‌های عثمانی، زحمت زیادی لازم نیست. کسی که اندکی آشنایی با شیوه‌های کتابت، کاغذسازی، جلدسازی و کتاب آرایشی داشته باشد می‌تواند نسخه‌های زیادی را دستچین کند. دیگر سو، نام کاتبان ایرانی در کنار شارحان و تعلیقه‌نویسان دیگر، با انبوهی از برافزوده‌های مخطوطات همچون ثبت تاریخ تولد، مکان تولد، اشعار، خاطرات، اسناد شرعی، و مهرها به چشم می‌خورد. جایی که نام کاتب ذکر نشده یا نسخه افتادگی دارد، نشانی دیگر دال بر غیر بومی بودن نسخه نمایان می‌شود.

از میان نسخه‌های موقوفه شاه عباس صفوی که در بقعه شیخ صفی صفوی اردبیلی نگهداری می‌شد و به تاراج رفت، شماری از نسخه‌ها اکنون در کتابخانه حکیم اوغلو با همان وقف‌نامه پاک شده که به مرور زمان آثار اصلی را وانموده است مشهود است. این نسخه‌ها را نگارنده از نزدیک مشاهده کرده است:

ش ۵۰۱ برگ ۱، ش ۵۷۰ برگ ۱، ش ۶۱۹ برگ ۳، ش ۶۲۰ برگ ۲، ش ۶۵۱ برگ ۲، ش ۶۵۵ برگ ۴، ش ۶۷۷ برگ ۱، ش ۷۲۵ برگ ۱، ش ۷۳۸ برگ ۱ و ۲، ش ۷۵۰ برگ ۱ و ش ۷۵۲ برگ ۱. شماره ۵۷۰ نسخه‌ای از *الحاوی*، اثر زکریای رازی است که سال ۹۶۶ق از سوی غیاث‌الدین علی طبیب کتابت شده است.

۲. *قانون* موجود در کتابخانه احمد ثالث (ش ۱۹۳۶) را عبدالله بن ابراهیم کاتب سلطانی در سال ۸۸۶ق نوشته است. نسخه *قانون* ش ۹۷۷ کوپرلی نیز احتمالاً برای خزانه سلطان محمد فاتح نوشته شده است.

۳. فهرس المخطوطات الطبیة المصورة: ۱۴۸، ۱۵۶.

۴. ر. ک: فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، مصطفی درایتی، ج ۸ ص ۳۵، نشر کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۹ش.

۵. اگر بگوییم کاتب *قانون* سال ۶۱۵ق که در کتابخانه فاتح استانبول به شماره ۳۵۹۵ از سوی محمود بن اسفندیار نوشته شده ایرانی است، صرفاً به جهت آنکه نام پدر کاتب، نامی ایرانی (اسفندیار) است، کلامی صحیح نمی‌باشد مگر آنکه به قرائن دیگر چون سبک کتابت یا یادداشت‌های برافزوده، تولید آن در ایران و مهاجرت نسخه به استانبول ثابت شود.

سال ۵۲۸ق (رویت نگارنده).^۱

اجازة کتاب‌های علمی دیگر نیز مرسوم بوده هر چند کم‌شمارتر^۲. از میان نسخه‌ش ۳۶۸۴ ایاصوفیه، نسخه‌ای است بسیار مهم از قانون، که محمدبن محمدبن محمد مشهور به ترکه اجازه نقل روایت آن را - افزون بر فنون علوم دیگر - به شاگردش اسماعیل داده است (برگ ۱۹۷، رویت نگارنده). نسخه دارای حواشی ارزشمندی است.

نسخه‌ای از قانون (کتاب چهارم و پنجم) که به شماره ۱۹۶۱ در دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، دو بار در سال‌های ۵۵۳ و ۵۵۴ق قرائت شده، یادداشت‌هایی که در حواشی نسخه ثبت شده، دو بار قرائت را تأیید می‌کند.

۱۷. ثبت مخطوطات ابن‌سینا در برنامه حافظه جهانی یونسکو

سال ۲۰۰۳م کشور ترکیه توانست با ارائه پرونده مخطوطات ابن‌سینا موجود در کتابخانه سلیمانیه استانبول، به برنامه حافظه جهانی یونسکو^۳، آن را به ثبت برساند. هر کشور طی دو سال فقط دو اثر را می‌تواند به ثبت برساند. در خلاصه پرونده ثبت این اثر چنین آمده که: کتابخانه سلیمانیه با ۶۰۰ نسخه خطی از آثار ابن‌سینا با حدود ۲۶۳ عنوان به کتابخانه‌ای منحصر به فرد در تجمیع آثار ابن‌سینا تبدیل شده است. بخشی از این آثار، ارزش‌های هنری چون آرایه‌های خطاطی، مینیاتور و جلد‌های نفیس دارند.^۴

۱۸. کتابت نسخه خطی قانون از روی نسخه چاپی

با ورود صنعت چاپ، کتاب‌های خطی، رفته رفته، جای خود را به کتاب‌های چاپی دادند. اینکه، نسخه خطی قانون در اتفاقی نادر، از روی نسخه چاپی کتابت شده، هم حاکی از قدمت چاپ کتاب قانون است و هم، اینکه برای کتاب، تهیه نسخه چاپی در آن هنگام، حتماً مقرون به صرفه نبوده، و باز تولید آن برایش مقدورتر می‌نموده است. محمدبن عبدالعزیزبن محمد متطبیب نسخه‌ای از قانون ابن‌سینا را در سال ۱۱۴۱ق (شماره ۱۵۲۵ جاراالله - سلیمانیه استانبول) بخشی از قانون ابن‌سینا را از روی نسخه چاپی کتابت کرده است. از سویی دیگر، این شاید کهن‌ترین سند مخطوط باشد که از روی نسخه‌ای چاپی کتابت شده است؛ چه آنکه کتاب قانون ابن‌سینا از اولین نسخه‌های چاپ شده در اروپا بود و این جالب است که هنوز در سده دوازدهم یعنی حدود ۳۰۰ سال پیش، نسخه‌ای خطی از روی چاپی نوشته شده،

حیدرآباد: ۱. نسخه کتابخانه مجلس، ش ۶۰۸۹ با دو انجامه: ۱- «قد وقع الفراغ من الكتاب الأول... سوده لنفسه ابوطالب بن حسام الدين الأردبيلي و الفراغ منه في دار السلطنة حيدرآباد في يوم العاشر من شهر الرجب المنتظم في سلک شهر سنه اثنین و سبعین بعد الألف من الهجرة»؛ ۲- «انتهی الكتاب الثالث... قد وقع الفراغ من تسویده فی أوایل شهر جمادی الأولى سنة أربعة و سبعین بعد الألف فی دار السلطنة حيدرآباد».

استفاده از فهرس مخطوطات برای جانمایی مخطوطات ابن‌سینا

فهرس نسخه‌های خطی که در سراسر دنیا منتشر شده‌اند، مراجع ارزشمندی برای بررسی مکان تولید یا وجود مخطوطات ابن‌سیناست. گرچه اطلاعات بعضی از فهرس کامل نیست ولی مقدار موجود نیز تأثیر فراوانی در فهم عمیق‌تر از موضوع مذکور دارد. برگونه مثال چند مورد ذکر می‌شود:

۱. مسقط، عمان: اداره مخطوطات وزارت میراث و فرهنگ مسقط، تمامی مخطوطات طب و کیمیا را فقط در ۱۸۷ نسخه احصا کرده است (فهرست: ۱۰)^۵. از آن میان تنها یک نسخه از کتاب قانون یافت می‌شود که آن را راشدبن مسعودبن مبارک رنجی بهلوی (پهلوی) در سال ۱۰۵۹ق نوشته است (فهرست: ۲۲).

۲. اسکندریه، مصر: از قانون نسخه‌ای ندارد. فقط دو ترجمه قانون ابن‌سینا به ترکی دارد، مورخ سال‌های ۱۱۷۵ و ۱۱۷۹ق (کتاب اول) و ۱۱۸۰ق (کتاب دوم) که به‌نظر، هر دو جمعاً یک دوره کامل قانون است.^۶ ترجمه ترکی قانون، و وجود آن در مصر، با تسلط عثمانی بر آن خطه بی‌ارتباط نیست. این در حالی است که ترجمه‌ای از قانون به ترکی، در کتابخانه مرعشی - مهم‌ترین گنجینه مخطوطات در ایران - وجود ندارد.^۷

۳. مدینه منوره، کتابخانه‌های عمومی: از قانون ابن‌سینا اثری نیست، بلکه نسخه‌های طبی چندان نیز در آن یافت نمی‌شود.^۸

۱۶. اجازه روایت و قرائت قانون

علاوه بر کتاب‌های حدیث و علوم قرآنی و سایر علوم شرعیه، در قدیم،

۱. برای مکان کتابت نسخه‌های پیرامونی قانون همچون شروح و ترجمه‌ها نیز به همین اسلوب می‌توان اطلاعاتی گردآوری و جدولی را طراحی کرد. مثلاً: اقسرا (= آق‌سرا): الاجوبه عن اعتراضات فخرالدین الرازی علی القانون از احمدبن ابی‌بکر بن محمد نخجوانی، کتابت سال ۷۱۴ق (از برگ ۱ تا ۶۷ نسخه ش ۳۷۲۱ ایاصوفیه، رویت نگارنده).

۲. فهرس المخطوطات، الطب و الکیمیاء، المجلد الرابع، الطبعة الأولى، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، مسقط، وزارة التراث والثقافة، دائرة المخطوطات

۳. تصویر آغاز هر دو نسخه در پایان مقدمه ثبت شده است. رک: فهرس مخطوطات بلدیہ الاسکندریه، الجزء الأول، المخطوطات العلمیه (الطبیعیات، الریاضیات، الفلک، الطب)، اعداد الدكتور یوسف زیدان، تصدیق الدكتور محسن محرم زهران، الاسکندریه، مصر، ۱۹۹۶م/۱۴۱۷ق، ص ۴۱. البته نسخه‌ای از راجوزة ابن‌سینا کتابت سال ۱۱۰۰ق نیز در این فهرست به چشم می‌خورد (فهرست: ۵۰).

۴. فهرست نسخه‌های خطی ترکی کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، حسین مقتی، ۱۳۸۱ش.

۵. تراثنا المخطوط فی العلوم التطبیقیه و البحت، إعداد مصطفى عمار منلا، إشراف محمد هاشم رشید، من منشورات النادی الأدبی بالمدينة المنورة: الأولى، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م.

این فهرست گرچه به کتاب‌های موضوع مخطوطات ریاضی و علوم تطبیقی در کتابخانه‌های عمومی مدینه منوره پرداخته مشتمل بر کتابخانه حرم نبوی شریف، عارف حکمت، محمودیه، رباط الجیرت، رباط سیدنا عثمان، رباط قره‌باش، و چند کتابخانه خصوصی و کتابخانه‌های مدارس؛ بیشتر حاوی میراثی است که در زمان تسلط عثمانی‌ها وارد این منطقه شده است. به‌طور مثال ترجمه موجز القانون ابن‌نفیس از احمدبن کمال افندی کتابت سال ۱۰۵۰ (فهرست: ۲۵۲)؛ شرح راجوزة ابن‌سینا از ابوالولید محمدبن احمدبن رشد (الحفید) درگذشته ۵۹۵ق کتابت سال ۷۵۴ از سوی عمر بن عبدالملک بن یوسف مغاری (فهرست: ۲۸۳ تا ۲۸۴)؛ شرح موجز القانون ابن‌نفیس، از مظفرالدین محمودبن احمد معروف به ابن‌امشاطی (درگذشته ۹۰۲ق) که سال ۸۹۶ق کتابت و در حضور شارح در مکه مقابله شده (فهرست: ۳۰۳ تا ۳۰۴).

۶. برای تفصیل بیشتر، رک: احمد، احمد رمضان، الاجازات والتوثیقات المكتوبه فی العلوم الثقلیه والعقلیه من القرن ۱۰م الی ۱۰م/۱۶ق، قاهره، وزارة الثقافة، هیئة الآثار المصریه، ۱۹۸۶م

۷. Unesco - Memory of the World با این نشانی دسترسی:

http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page8-/the-works-of-ibn-sina-in-the-suleymaniye-manuscript-library/

۸. نام اثر ثبت شده عبارت است از: The Works of Ibn Sina in the Suleymaniye Manuscript Library

شاید بتوان با کنار یکدیگر قرار دادن اطلاعات ثبت شده در فهرس نسخه‌های خطی، شماری از نسخه‌های مفقود *قانون* را بازشناسی کرد، که برای کامل‌تر شدن این روند، نیاز به رؤیت مخطوطات برای مقارنه‌ای دقیق‌تر دارد.

عصری که تا سال‌ها پس از آن، هنوز بیشتر نسخه‌ها را به صورت خطی می‌یابیم نه چاپی. کاتب می‌نویسد (۱۲۶ ف): نقلت هذه التكملة من كتاب *القانون* من نسخة مطبوعة، ذکر الطبايع لها...

۱۹. نسخه‌های مفقود *قانون*

عوّاد از قول ابن‌العبدی نقل می‌کند که: حکیم عیسی بن‌القسیس نسخه‌ای از *قانون* ابن‌سینا را در دوران جوانی خود نگاشته، سپس نسخه به حکم شرعی از ملک‌اش خارج شده و داخل خزانه مدرسه مستنصریه شد. او در پیری نسخه را طلب کرد، مقابله و تصحیح کرده و به مکانش برگرداند. اکنون از سرنوشت نسخه اطلاعی در دست نیست.^۱

۱. خزائن الكتب القديمة في العراق منذ أقدم العصور حتى سنة ۱۰۰۰ للهجرة، كوركيس عوّد، دار الراشد العربي، بيروت، الطبعة الثانية، ۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م، ص ۱۷۰. به گزارش ابن‌عنه (درگذشته ۸۲۸ق)، مستنصر خلیفه عباسی و مؤسس مدرسه مستنصریه (سال ۶۳۰ق)، هنگام افتتاح، ۸۰ هزار مجلد به کتابخانه آورد ولی اکنون چیزی از آن باقی نمانده است. رک: عوّد: ۱۶۹، به نقل از عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، ابن‌عنه، ص ۱۹۵ طبع نجف. بنا به بعضی نقل‌ها، هنگام استیلاء مغول بر عراق بخش عمده‌ای از آن از بغداد به مراغه منتقل شد (فوات الوفیات ۱۴۹/۲، الوافی بالوفیات ۱/۱۷۹). از این گنجینه اکنون، ربع‌الابرار زمخشری در کتابخانه ملی پاریس موجود است (خزائن: ۱۷۰). ۱۷۰.

